

KOMÁ KUTOLUÚ

Komá nba waagálínná taabáalú ge, bajaa ge Gadawó. Kúbɔní Gadawó-dée sím wóró-né, idée bíya noódoozo wagágúru taabáalú kɔsɔ́-daa bɔkóni bosúu Kpangalam. Bɔwe nna né, kɔsɔ́ tumére ge bánlám. Badaá kúbɔní ge banɔ́aá sɔsɔ́: Mojolobó wúro Đáam.

Tóó, wíre neɔ́ere bɔjɔ́ɔ né, nge newáa lééni waagurú beɔ́e kɔsɔ́ né, baagáná ɔ́dára, nge ɔ́dára ɔ́m ɔ́lá-we kazó. Baagábisi né, nge beevéeri baɔ́awaalu sɔsɔ́: benbé baagáná ɔ́dára neɔ́ere na wísi ɔ́agaludé fárándí. ɔ́lé umú ɔ́lá bém kazó, bilé né; benbé bánbisi nna. Nna ge baabáázi kérézi lám. Bánlám tumére buté isi bekékpe kpangalam ɔ́aanɔ́a-ɔ́ né, na lawótáá nni ikájaa tááwu fáadi ikóná ɔ́aná kpangalam aláa ɔ́gaale ɔ́nna, na buɔ́ kínvém téere né, bamu kíɔ́im balá sɔntó na babisi tumére.

Bujɔ́ɔ bujɔ́ɔ né, baagbíri bekpé nna. Biiyéle aláa wóngóni isi bɔbɔ́zi fáadi-ɔ́ né, nyánni sɔsɔ́: kúbɔní caá fáadi ní, na beféeri we sɔsɔ́: ulé weegbé idée. Caá fáadi ge buján bibisi bánɔ́aá sɔsɔ́: Caaváadi halí na sinje

Toozo nní ge bánɔ́aá sɔsɔ́: wúro ífa. Wiré bujɔ́ɔ né, ulé ɔ́ɔɔ waagágurú kɔsɔ́ né, sáati wenkí waadála ɔ́eeli né, ngé waana komíni fáya nídi siné, weegíli bunú yi né, kuuyu né, nge wɔ́góni ikpara komúu kúgóni nakíri-de idóo. Buga né, báa sáati wenkí ge weegéɔ́e kɔsɔ́, nna ge wóngóni idóo. Nna waajan bulá yi kazó, biiyéle wiré waabisi né, nge

weegéveeri idawaalu sɪsɪ: umó waagáná didáare na núóni kídiiwú-dɔ, bulé né imu wánbɪsí nna.

Wúro ífa umó wɔɔgóni na isúu komuu kíń kídeezí né, idomɔɔná naáru. lwe nna né, kɪsɔ́ tumére ge wánlám, bika wánvarím dɔdɔ. Sáátu nakírɪ né, igoobíya bíya wénbá bɔngóní ɲó né, belé dɔdɔ baana didáare-dée kazóo né, belé dɔdɔ baagbíri bekégbe ɲó. Biiyéle téédɪ wooyóózi dasam. Buga né, a weení waagagúrú báa lé né, ɪsɪ ménɔ́ɔ́é komuú-de. Téédɪ dɔɔmínɪ weeyéle baacán babɪsɪná nna bánɲa sɪsɪ: Komá háli na sinje.

Ɖoo caanawó bijóo ne, kúbónáa waasi wenbi bánɲa bi sɪsɪ: kowúrɔo né, káma kúbónɪdɪ ge belé bánlanáa tumére. Téédɪ dɔɔmínɪ weeyéle belé baalá asésí batlí kowúrɔo-dée cáádɪ, káma booyuú batlí sɪsɪ: dji we kowúrɔo-daá. A bigée nebére woogoyoo, bónɲuú we bebelí kumére. Bedée lomaazé amú aayéle bɔɔgbóo wúro ífa wéeni weegédé we nibááwu né basí wúro kaɔa ní.

Kowurobóóni natíle ge Komá téédɪ-daá:

1. Wúro Ífa-dée

2. Wúro Agirɪnyá-dée

Bánɲa leleɔ́dɔ sɪsɪ: wúro Ayéva dɔ́ né, anasáára-dée ɲmáádɪ-daá ge waabɪsɪná bulén ánta, dɔo caanawó kúbóna-ɲo né, wúro Ífa ge belé bánɲaá.

Wúrowá wenbá béndji Komá kowúrɔo háli ngbóo ngóni sinje né ndɔ́, báa awení na idée kowurobɔɔwó:

1. Wúro Ayéva

Wúro Ayéva-dée

2. Wúro Agrɪrɪnyá

Wúro Agrɪrɪnyá-dée

3. Wúro Akoríko	Wúro Agirinyá-dée
4. Wúro Aguda	Wúro Agirinyá-dée
5. Wúro Táágbá	Wúro Ayéva-dée
6. Wúro Jeliba	Wúro Agirinyá-dée
7. Wúro Sákari	Wúro Agirinyá-dée
8. Wúro Kabujíya	Wúro Agirinyá-dée
9. Wúro Caá-Ḑigberekú	Wúro Ayéva-dée
10. Wúro Ísifu	Wúro Ayéva-dée
11. Wúro Fúúḑu	Wúro Ayéva-dée

Baríṅa badaá, wenba beeḑi wúro Isó, cááwu-jó kowúrów kúbonáa né nḑ:

1. Wúro Akoríko
2. Wúro Ísifu
3. Wúro fúúḑu

Belé umú badaá ḑuḑḑ né, wúro Akoríko-dée kowurów waala ná ḑóni, káma, ulé idée ḑii-daá ge uráa-dée yám waagba butulú. Bidée sáati né, jáama tókóni tá. Wúro Akoríko wényelii ge bángagáa uráa bánýám, wenbí ḑé wóḑḑó né, bulé bínlám ku, naáru féyí wéngbezii.

Faránsi iza-daá ge wúro Ísifu wóḑḑów kowúrów. Bulé bidée sáati né, anasáará-dée kpíná soúti waaga ná. A bigée anasáará wóḑḑóni téedi-dáa, wúro wánluzú iráa ge basúu idée kpíná boboná yi lénle wéndée né. uráa waazúu kpíná Komá háli Mangú, basúu kpíná Komá háli Atakpaáme.

A ḑé wahála, caanawú kúbonáa waana wahála.

Bányä dudu sisi wasíka né, anasáará-dée tákaradá ge bigée. A bigée kulé kugóni téédi-daá, kímɔɔná wúro, nge kídée nɔbááwu waabíni, deníka ge bánjáadi, befée ke bika bɔkpɔɔ tákaridá kum bele ná, na bucu bɔkpɔɔ ki becéle naáru idjiki deníka-daá, káma kukóni kukóodi rɔɔzi né nɔblé, na bilé buɔúu iboná ki le kundéé né.

Komá tíja ge kpedí ngázíiná Fɔɔɔwú na wísi ɔaagazaladé, ngɔgbɔɔ Jáama dɔdɔmbidé kagbáa-daá háli Kpangalam, na nbísi ngágárásíná Kadambara.

Wúro isɔɔ-dée síidi né, ɔoo caanawú né, loɔa-dée nába wánzu ku, Nɔwɔɔwá nɔblé. Belé baduná ɔárúwá, káma, bɔɔɔgbɔɔɔná we Fɔɔɔwú bɔkɔná bɔjɔ komíni-komíni, naaní ge bɔɔmɔɔ bafa we ɔidáare céle-de, lénle bozuwáa ɔɔ né. Céle-de ge bujáɔ bibísi bánjáa sisis: Calú.

Wenbi biyéle ge Mɔɔlává weelé kowúrɔɔ-dée síidi loɔa-dée nába-jo né ge sisi: Loɔa-dée níni naáru waada ná Mɔɔlává naáru deélú ɔáa. Biduná Mɔɔlává wɔɔgbɔɔ kedée síidi becéle sáálím-dée nába. Sáálím-dée nába wɔɔgbɔɔ ná becéle ɔogoobíya ɔárúwá calú nába, káma, sáálím-dée nába wená laadɔɔ bánjáam. Lénlé calú nába wɔɔgbɔɔ wúro isɔɔ-dée síidi né nɔblé. Amá bɔgbɔwúu síidi Kpárátááwú na Komá ge bánzi. Wenbí biyéle Mɔɔlawá wɔɔgbɔɔ wúro Isɔɔ-dée síidi becéle nebere né ge sisi: a bigée míríké kɔɔwu kúɔum jaawú kúɔum ge mínjóó, asée agbarawa níni naáru ikɔni ná ɔɔsi mí na bucuɔɔ ɔéyi-ɔéyi.

Tɔɔ, biyéle háli na sinje, loɔa-dée nába féyina ɔɔsírú, belé bánzu ku badu kowúrɔɔ.

Komá-dée tóm foudi né, atenée na alaamísi ge wúro Ísifu waalízi bánvuú tóm. Doo bujwóo canawú né, bidée wíre né, kpokpo-daá ge kubónáa wéndíi sáwóra, ñogoré kúmuudé-daá nbulé, naaní bómóo bakázuu ñogoré kúbónđe-daá. Sandúu na kpégbaasi, wúro lsoó-dée feredáa nbulé. Sandúu wónđokí ku wúro lsoó dée kpelé na paapa, buga Kpégbaasi né, ulé wéngεεzi ku wúro lsoó-dée ηmature wénveerím zamóo. Doo caanawú né, sibaabi wéndée ku yooráa níbááwu, isóója kúbóní nbulé. Belé bówóró ge séemasí wogóni. Kpárátááwú wúro Jobó awénja-dúu wogógóná belé. Belé begée yoorá ge fáya níba. Belé bánzináa ku wúro lsoó téédí ñokí. Báa lé ge beedíri séémási, bukááta wángazím ge.

Lizási nasúnówá ge Komá téédí-daá:

Séere: Komá-dée lizóo káđee níga nbulé. Doo caanawú ge séere ñmí ñmíwε. Naani na téédí isúu né, ñilé ge balaná tuméε. Biiyéle a bigée bógbóo ñidée ñeníka ge baađu nimíní, bidée nuvoowu né, ñóm féyi, bóti wánjarí uráa ge, káma lizoo kam kedée sozi nbulé. Kelé kénveríi téédí-dée alaafíya-ñ. Bánlaá ke kelimbíré kúfulómđe, fee kúfulóm, na batá ñe ketéyíká kúfulómóo.

Caá-Buruú: Cala lááwu-bíya Caá séyí-dée níba tuná kelé. Kelé kónđowúu kudómíni téédí-daá, bika tícóo alaafíya, tééwu uní kazóo, kíđím ulá fási-daá, lurúu ikóni. Báa takáási wenkí wánmám ko urú, nge waagádala nína, ibugáata wánzím. Keké kogowe síyáarí ge, Gána-daá nbulé, bika kogutoluú ñuñu we Komá cé, kúbóní Caá-Yañdí-dée.

Doo caanawú né, a bigée téédí na téédí bónjóo, nge cala níni waadala isín, yowú kím, asée kudé. Cala ñéni tánlu yém, asée izíε

wεεzée. A ngu bilé ge yooráa teyéle, nge baagálízí Cala d́eni, b́aa bujɔɔ nɔ́níní, asée yowú wεedé, ḱama Cala-Buruú ge lizási ríɔa-dée kúbɔńí. Kelé né, bánlaá ke kelimbíré kúfulómɔge ýáá nawú kúfulóm.

Betírewá: belé begée nyurítí natíle ge. Naáru ge beediná buwá-daá isi: balá yi śózi, bilé ge bánýaá tem-daá sisi: bɔɔ yi buwá, nge lím weedí yi. Sáátí wenkí wɔɔgóní ikálu ne, igɔ́d́ókíná nyurítí natíle búngolum: Betírewa nblé. Belé ne, a bigée kídíím kífalím waalí, asée baalá bí basuoná we. Belé d́udɔ b́enveríi téédí-dɔ, bíka tícɔ alaafíya, tééwu iní kazɔ, kídíím ilá fási-daá. Kelimbíré kúfulómɔge ýáá fée kúfulóm ge bánlaá belé.

Caacúroú: kelé kegée nyuroú d́udɔ ge. A bigée isi kawílí kiwiluu, bánnaa d́omáa kíkpadaa na cáálisi téédí-daá. Kelé kádánjaa béngbéé d́amíní kífnítí-dée káazi. Caacúroú d́udɔ vénveríi téédí-dɔ, bíka tícɔ alaafíya. Bánlaá ke kelimbíré b́aa wendé d́abánúná kíseémɔge, baláa ke síu d́udɔ.

Wékpéewú: lizɔ kam kegée gúúni ge. Bíka kuwe lááwu-daá. d́oo caanawú né, a boobó lááwu kíím kidaá nge baaláa ke, ína ge bánjaɔ beɔ kídíím bun bité. Kegbém-daá ne, naáru téngísi iwórɔ, b́aa wɔɔgɔzɔ nabúru-dɔ, ídandabísi. A ngu bilé ge weegízi íbisi, a idakáná gúúni, wánganáa maari, na ina kilé bafaná d́amá izá. Lizásíwá ríɔa-daá né, wékpéewú cɔ d́óni, kámá, kénveríi igb́ama-dɔ ge, bíka, bekilina fɔ láwore na alaafíya. Bánlaa ke nam abaaló, baláa ke kelimbíré b́aa wendé d́abánúná kíseémɔge.

Kangara: kilé kigée bukáata ge baalá bebí. A bigée nɔwéyawá nyazi kudɔmíní waazúu téédí-daá, wúro wénýelíi ge uráa ríɔa idu liideé

bamu nań, na botúu ke balára bamuná téedi, bika bíya wóngoó bónyɔwú ke bó aleesiyɔ, kpɔɔ nbó. A bigée balá bilé, téedi wónɔɔwú alaafíya. Kelimbíre kofúlomɔge ge bánlaá kulé.

Komá móláwá wénba baduná téedi né babaasí, ɔánnáa séediwá ndi ndi:

Lááwu-bíya	Kóólíwá	Luwɔwá
Đáárúwá	Lááréwá	Nántɔwá
Níncéwá	Đikéeníwá	bóóɔéwá
Kpandíwá	Sandówá	

Komá móláwá yídábuwá ge bánɔarú sɔsɔ:

- Séérewéwá
- Gɔɔgɔwéwá
- Wúro Alaázi.
- Gɔɔgɔ wángbáa maláati
- Akpáákú tatála baadɔ káazi.

Đoo caanawú ne, Komá kiyaku wányanáa kejiká wíre ge. Bile bidée wíre né, naáru tónbolí ɔeelí, báa awení we kiyaku-dáa ge wónnyɔ solóm. Anasáára-dée mará-daá ge baazú atenée na alamísi lɛlɛɔɔ. Biiyéle háli na sinje, báa bukáata wenki ge urú wená isi balá yi Komá, asée kejiká wíre.

Tɔɔ, wenbi Komá-dée yáási kée bi né nbulé.

Mogoobíya aláa na abaala Tem kalaqáa, tákaraqá kina kigée kúnvulísi qááza-qɔ ge. Kínwílí-dáa caanadóm wentí qoo qájáájaanáa waalá bi ge qédée tɛɛvólási woozúu susuwúu né.

Amá, qénveerím míu sɪsɪ: téeɖi cíkɔ ge qáńbuzi qɪŋmáa. Bilé né, a weení ɪnyɪ sɪsɪ: ɪwená bidée ɪzáfúlúqɛ téeɖi natóru-rɔɔzi né, wánbuzí ɪkámáa qáa wentí trína tɪwe né, bika qɪbízi qɪnyóózi qɪlá ńɪnáa tɪganáa qáńlám tɪ né.

Múgoobú Caagbara Sɔɔli Ngoobú

Komá kutoluú

« Histoire du village de Koma »

1ère édition par EDITEM en septembre 1991.

2ème édition ressaisie par CLTem en 2024.

Impression numérique sur www.tembiya.net

Dépôt légal 2ème trimestre 2024

Comité de Langue Tem, BP 200, Sokodé, TOGO

Pres.CLTem@gmail.com